

П. О. СЕЛІГЕЙ

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
м. Київ, Україна
Електронна пошта: Selihey@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9433-0972>

МІЖМОВНА КОНКУРЕНЦІЯ ТА ФУНКЦІЙНА НЕПОВНОТА МОВ

Стан масової неодномовності склався тепер у багатьох країнах світу, причому не лише постколоніальних. Залежно від ситуації більшість сучасників послуговується (активно чи пасивно) двома або трьома мовами. Як норма сьогодні сприймається не одномовність, а кількамовність. При цьому сучасним суспільствам властива переважно двомовність не збалансована, а вертикальна — диглосія.

Оскільки мало хто володіє кількома мовами однаково добре, необхідність навперемінно користуватися ними вимагає додаткових зусиль і викликає психічну втому. Більш звичним і комфортним для людини є стан одномовності. Мовні ситуації в суспільстві також сприяють використанню переважно однієї мови за рахунок іншої. Отже, диглосія не може тривати вічно. Мають рацію ті вчені, котрі розглядають її як тимчасовий стан, проміжний етап у переході «первинна одномовність → двомовність → вторинна одномовність». Такий перехід — неминучий наслідок перемоги комунікативно сильнішої мови над комунікативно слабшою.

Якщо оцінити мовні контакти з функційного погляду, слід визнати, що їхня суть зводиться до міжмовної конкуренції. Виникає вона через те, що мови не розподілені раз і назавжди за певними сферами, не прив'язані на весь час до певного кола мовців. Піднесення одних мов завжди відбувається за рахунок занепаду інших. Якщо одна мова розширює зону свого вжитку, то це означає, що інша мова виходить із цієї зони, а отже, скорочує сферу свого застосування. З двох конкуруючих мов перемогу здобуває та, що має більшу комунікативну потужність. Явище, за якого мова втрачає сфери свого поширення, доцільно позначати терміном *утрата функційності*. Мову, що не виконує всіх тих функцій, які належить виконувати розвиненій літературній мові, варто визнати неповнофункційною.

Сьогочасне поширення англійської мови як єдиної світової, її запанування в найпрестижніших сферах комунікації (політика, бізнес, наука, вища освіта, культура, інтернет) призводять до того, що національні мови витісняються з цих сфер, маргіналізуються й зрештою знецінюються. Процес може стати незворотним і призвести до їх цілковитого занепаду як функційно слабших. Конкуренцію програють навіть ті мови, що також претендують на світовий (французька, іспанська) або мають міждержавний (німецька, португальська, російська, арабська) статус.

Унаслідок конкуренції мови починають різнитися багатством словника, розпрацьованістю синтаксичного ладу, розвиненістю системи стилів, поширеністю, суспільним статусом. Однак головний наслідок — функційна нерівність. Та мова, що має більше комунікативне навантаження, уживана в більшій кількості сфер (або

в найпрестижніших сферах), виявляється функційно домінують. Та, що побутує в меншій кількості сфер або використовується з меншою інтенсивністю, виявляється функційно неповною, у результаті стає нездатною задовольнити всі інформаційні запити своїх носіїв — вони змушені вдаватися до мов з більшою комунікативною потужністю.

Ключові слова: соціолінгвістика, двомовність, диглосія, міжмовна конкуренція, утрата функційності, функційна неповнота мов.

Якщо IV–VII ст. увійшли в історію як доба великого переселення народів, то XXI ст. запам'ятується як період небувалої мобільності людей. Планета Земля нагадує нині величезний мурашник. Робітники, службовці, підприємці, учені, викладачі, студенти, представники багатьох інших професій і прошарків безперервно мігрують з однієї країни в іншу в пошуках кращих умов для роботи, життя, навчання. Скажімо, Україна входить до десятка головних країн-постачальниць робочої сили в Європу. Станом на 2019 р. кількість емігрантів з України становила 5,9 млн осіб, а кількість іммігрантів в Україну — 4,9 млн осіб [Міграція... : 10]. Можна впевнено спрогнозувати, що міграційні процеси у світі з плином часу дедалі наростатимуть.

Унаслідок цих процесів сотні мільйонів людей потрапляють в інше мовне середовище й змушені жити в умовах стійкої кількамовності. У межах родини та земляцтва вони розмовляють рідною мовою, а на роботі переходять на іншу — ту, яка домінує в країні їхнього перебування, або на міжнародну (світову чи регіональну) мову. Та навіть якщо людина й не полишає батьківщини, але працює на зарубіжного працедавця, вона так само мусить постійно перемикатися з однієї мови на іншу.

Ситуація масової неодномовності склалася сьогодні в багатьох країнах світу, причому не лише постколоніальних. В освічених, елітарних верствах суспільства одномовність можуть собі дозволити лише ті, чия рідна мова — англійська. Решта змушена бути дво- або тримовцями. Наприклад, більшість громадян України активно чи пасивно володіє другою мовою — російською або українською. При цьому багато хто знає, хоч і різною мірою, ще якусь іноземну мову — англійську, німецьку, польську тощо. У Євросоюзі політику тримовності проводять офіційно: кожному європейцеві поряд з рідною бажано знати ще дві мови, одна з яких — англійська, а друга — та, що відповідає мовній ситуації в країні. Що ж до представників нацменшин, котрі прагнуть не забувати рідної мови, то їм іноді доводиться бути носіями не лише трьох, а й чотирьох мов.

Як бачимо, формула «одна країна — одна мова» натеper уже не працює. Це скоріше релікт минулого, аніж реалія сьогодення. Більшість сучасників, залежно від ситуації, послуговується то однією, то другою, то третьою мовою. Як норма сприймається не одномовність, а кількамовність.

Саме явище двомовності соціолінгвісти трактують по-різному. Багато хто вважає, що двомовність не становить загрози мовному розмаїттю, якщо вона гармонійна, збалансована. Так, відома фінська соціолінгвістка, фахівчиня із захисту мовних прав Т. Скунтабб-Кангас твердить: якщо носії малих мов вивчають панівну мову додатково до своїх рідних мов, вони підтримують мовне розмаїття. Якщо ж панівну мову вивчають замість рідної, то перша фактично стає вбивцею другої, а це не що інше, як лінгвоцид [цит. за: *Words and Worlds... : 217*].

Уявлення про гармонійну двомовність передбачає, що нібито дві мови мають рівноправний статус, однакову престижність, уживаються в тих самих сферах, при цьому не конкурують і не конфліктують між собою. Та чи буває таке на практиці? Дуже рідко. Можна навіть сказати, практично ніколи. Якщо збалансована двомовність колись і виникає, вона завжди має нестабільний, тимчасовий характер, адже дві мови намагаються виконувати ті самі функції, конкуруючи за сфери поширення. Збалансоване співіснування двох мов в одній спільноті заледве досягне: «<...> Забезпечити дійсно рівноправне функціонування всіх державних мов на всій території країни, попри включення їх до шкільних програм як обов'язкових предметів, рідко видається можливим» [Мова і мовознавство... : 170]. Отже, поняття «гармонійна двомовність» не відбиває реальних мовних ситуацій, а є радше теоретичною абстракцією, якщо не утопією.

Двомовним суспільствам насправді властива вертикальна двомовність, тобто диглосія, коли у найпрестижніших комунікативних сферах послугуються однією мовою, а в не надто престижних — іншою. Стани диглосії стабільні, здатні зберігатися століттями, та все ж і вони не можуть тривати вічно. Чому? Хоч можливості головного мозку й дозволяють людині опанувати різні мови, усе ж більш звичним і комфортним для неї є стан одномовності. Не випадково для кількомовної людини одна мова завжди буде першою, основною, домінантною¹, а інші — другими, вторинними, недомінантними. Диглосія саме й порушує природну потребу людини в усіх ситуаціях спілкуватися своєю першою мовою [Алпатов 2005 : 333]. Оскільки мало хто володіє кількома мовами однаково добре, необхідність навіперемінно послугуватися ними вимагає додаткових зусиль і викликає психічну втому. «Мовна ситуація в суспільстві, — відзначає Г. В. Зимовець, — здебільшого сприяє використанню переважно однієї мови за рахунок іншої» [Мова і мовознавство... : 179]. І кожна людина, і кожне суспільство стихійно тяжіють до одномовності.

Свого часу А. Мартіне вбачав рушійну силу мовних змін у суперечності між комунікативними потребами людини та її прагненням мінімізувати розумову та фізичну напругу. Під час мовлення ми витрачаємо зусилля лише тією мірою, якою це необхідно для досягнення комунікативної мети [Мартіне : 533]. Закон найменших зусиль впливає не тільки на вибір тих чи інших мовних одиниць, а й на вибір мови спілкування в ситуаціях дво- та багатомовності. У світлі цього закону двомовність (диглосія) можна розглядати як тимчасовий стан, проміжний етап у процесі переходу від первинної одномовності до вторинної. Справді: зазвичай людина стає двомовною через необхідність ефективно взаємодіяти з іншомовним оточенням. Чим довше вона перебуває в цьому оточенні, тим імовірніше, що в подальшому остаточно перейде на другу мову з метою уникнути втомливих міжмовних перемикань. Перехід цей може відбутися протягом життя людини, але частіше триває поступово, упродовж кількох поколінь, «після чого засвоєна друга мова стає природним засобом спілкування, тобто фактично рідною мовою, і двомовність перетворюється на нову одномовність» [Жлуктенко : 46].

Саме так розцінює майбутнє масової двомовності більшість зарубіжних соціолінгвістів. Прогноз цей підтверджується й розвитком мовної ситуації в Україні за радянських часів. Якщо проаналізувати українсько-російську

¹ Часто це мова, засвоєна в ранньому дитинстві, але не завжди: буває, у зрілому чи старечому віці нерідною мовою володіють краще, ніж рідною.

двомовність хронологічно, стане очевидним, що вона була не стабільним станом, а проміжним етапом на шляху до повного витіснення з ужитку української мови й наступним переходом на російську. «Двомовність українців як масового етносу є наслідком тривалого процесу мовно-культурної асиміляції, тимчасовим перехідним містком, по якому людність рухалася від української до російської одномовності. Здобуття державної незалежності спиноло рух десь на середині між супротивними берегами» [Масенко : 103].

Яка доля спіткала б українську мову, якби вона не дістала в наш час державного захисту? Звернімося до досвіду сусідньої держави — Білорусі. Країна також здобула незалежність, та оскільки державний статус у ній надано двом мовам, радянська політика мовної асиміляції білорусів фактично продовжилася. Її наслідки катастрофічні. Хоч етнічні білоруси становлять 84,9 % населення країни, рідною білоруську мову називають 48 % громадян, а в повсякденному житті нею постійно спілкуються тільки 3 % опитаних [Республика Беларусь... : 45–47]. Середню освіту білоруською мовою здобувають лише 9,4 % учнів [Образование... : 67] (у Мінську ще менше — 2,1 % [Образование... : 82]). Частка виданих білоруськомовних книжок становить 12–13 % [Национальная... : 14–15]. В усіх без винятку сферах життя білорусів домінує російська мова.

Як бачимо, перехід «первинна одномовність → двомовність → вторинна одномовність» є неминучим наслідком перемоги комунікативно сильнішої мови над комунікативно слабшою. Якщо мовно-культурна глобалізація (у тому вигляді, який маємо нині) триватиме й далі, не виключене сформування функційної диглосії у світовому масштабі. Міжнародні мови необмежено поширяться в політиці, економіці, торгівлі, науці, освіті, культурі, тоді як національні існуватимуть хіба що на побутовому рівні. На роботі, навчанні — міжнародна мова, у колі сім'ї та друзів — національна. Ця уявна картина нагадує типовий розподіл комунікативних сфер між літературною мовою та народними говорами. Перша обов'язкова для офіційних стосунків, державного та громадського життя, другі ж побутують виключно на місцевому рівні, у сімейному, неформальному спілкуванні.

Передумови для такого сценарію формуються сьогодні в германськомовних країнах Європи (Нідерланди, Швеція, Норвегія, Данія, Німеччина). Тривалий час вони були етнічно однорідними країнами, що сприяло не лише збереженню, а й домінуванню національних мов. За останнє півстоліття ситуація змінилася: позиції титульних мов помітно ослабли, з багатьох сфер їх крок за кроком витісняє англійська. Як робоча мова вона панує на великих підприємствах і міжнародних заходах, в економіці та фінансах, науці й техніці, зокрема в ІТ-секторі. Чимало оголошень про вакансії містять умову про добре знання англійської: не володіючи нею, претендент різко зменшує свої шанси на працевлаштування. Істотно збільшилася її присутність у масовій культурі, спорті, моді, рекламі. На телебаченні не рідкість недубльовані англійськомовні програми (іноді із субтитрами місцевою мовою). Поширення англійської прискорилося завдяки інтернету та збільшенню кількості іммігрантів. У великих містах її використовують не лише на професійному, а й на побутовому рівні. Деякі мовці вдаються до неї, щоб підвищити свій престиж, показати свою «сучасність».

У школах як іноземну мову вивчають передусім англійську, часто за рахунок інших європейських мов. Чимало шкіл, особливо приватних, упродовжують викладання окремих немовних предметів англійською. Ще міцніші позиції посідає вона в університетах, причому чим вищий ступінь освіти,

тим більше її вживають. На природничих, медичних, технічних факультетах англійська вже давно стала основною, а часто і єдиною мовою викладання. У багатьох науках (фізика, хімія, біологія, математика) національними мовами практично нічого вже не друкується. Якщо раніше освітній процес відбувався переважно рідною мовою, то тепер вона відіграє радше допоміжну роль і сприймається не інакше, як перешкода для застосування одержаних знань на міжнародному рівні.

Нині в країнах Північної Європи англійська настільки поширена, що стає фактично другою мовою — не так для спілкування з іноземцями, як для внутрішнього вжитку. І чим більше вона побутоватиме в цій ролі, тим швидше сформується диглосія із закріпленням «високих» сфер за англійською, а «низьких» — за місцевими мовами. Маючи вищий комунікативний статус, англійська порушує ієрархію, у якій провідна, об'єднувача роль у житті суспільства належить національній мові. Закріпившись в одних сферах, англійська загрожує витіснити її з інших сфер. На матеріалі німецької мови влучно про це сказала літературознавиця Р. Тенненбаум: «Еліта розмовляє англійською, решта суспільства — занглійщеною німецькою. Німецька мова стає чимось на кшталт діалекту, говірки простолюду, якому інші прошарки доручають брудну роботу. Вона перетворюється на мову повсякдення, ніяк не пов'язану з вибором майбутнього. Національна мова втрачає свою роль зв'язної ланки (Brückenfunktion) між суспільними прошарками та науковими дисциплінами, деградує до рівня наріччя» [Tennenbaum].

Процес може стати незворотним і призвести у віддаленій перспективі до цілковитого занепаду національних мов як функційно слабших. Напевно, вирішальним чинником тут стане вища та середня освіта, адже навчання іншою мовою — найлегший і найкоротший шлях до зміни мови. І тоді не виключено, що перехід на вторинну одномовність частіше відбуватиметься не впродовж кількох поколінь, як раніше, а протягом життя однієї людини.

Розвинена диглосія в сучасних германськомовних країнах, по-перше, спростовує тезу, нібито англійська мова «не заміняє й не витісняє національні мови там, де вони самодостатні» [Медведев : 43], по-друге, дає нам зразок того, як за умови збереження нинішніх глобалізаційних тенденцій може розвинути мовна ситуація в інших країнах Європи.

Картину на більш просунутій стадії являє нам диглосія в сучасній Ірландії. Як відомо, після англонормандського поневолення (кінець XII ст.) ірландська мова не мала можливостей для повноцінного розвитку. Наприклад, 1616 р. її було затавровано як «основну причину тривалого варварства й невігластва» [цит. за: Межъязыковые отношения... : 25]. Ще на початку XIX ст. нею розмовляло більше половини населення, проте несприятливі події (злидні, голод, масова еміграція) істотно підірвали її демографічну базу. Освічені ірландці переходили на мову завойовників, а ірландська лишалася мовою малограмотних злидарів. Коли ж у першій половині XX ст. Ірландія виборола незалежність, державною мовою поряд з ірландською було вирішено залишити й англійську. Наслідки виявилися фатальними. Хоч титульна мова здобула державний захист, закріпилася в окремих сферах (діловодство, середня освіта, ЗМІ), багаторічні, щедро фінансовані заходи з відновлення її статусу бажаного результату не дали — переважна більшість ірландців і далі віддає перевагу англійській. За переписом 2016 р., ірландською володіють 39,8 % громадян країни, але тільки 1,7 % спілкуються нею щодня, ще 17,4 % використовують її раз на тиждень або й рідше [Census 2016... : 66–67].

Велика частина природних носіїв ірландської мови — немолоді люди, що живуть у глухих селах на західному та північно-західному узбережжі (гелтахтах). Оскільки села ці віддалені й територіально розкидані, ареал мови не становить єдиного масиву, що сприяє консервації говіркових відмінностей, перешкоджає усталенню спільних літературних норм. Що ж до містян, то вони опановують ірландську мову як другу — у закладах освіти, без занурення в живомовну стихію. Зазвичай знання ці пасивні: мову розуміють, але ні вільно розмовляти, ні, тим більш, писати містяни в основному не можуть. Свою мову ірландці сприймають не в усій повноті її функцій, а переважно в одній — символічно-декоративній. Натепер це мова вузького кола природних носіїв, кількість яких неухильно скорочується. Не виключено, що за кілька поколінь як жива мова вона зникне взагалі. Досвід Ірландії показує: «Надання мові державного статусу не гарантує їй виживання, якщо поруч з нею функціонує як офіційна мова колишнього суверена, що зберігає соціально потужні позиції» [Ажнюк : 17].

Чи коректно порівнювати диглосію в Білорусі й Ірландії, з одного боку, і в германськомовних країнах, — з другого? Адже в першому випадку йдеться про колишні колонії, а в другому — про країни з більш-менш тривалим досвідом незалежності. Утім, гадаємо, спосіб виникнення диглосії тут великої ролі не відіграє. В обох випадках суть одна — конкуренція двох мов, у якій перемагає комунікативно сильніша. Зрештою, у сучасному світі стратегія «м'якої сили», тобто вплив засобами мовно-культурної гегемонії, дає навіть більший ефект при менших витратах зусиль і ресурсів, ніж стратегія «грубої сили», що передбачає колонізацію збройними засобами.

Мовна ситуація в згаданих країнах повинна стати для всіх європейців застереженням на майбутнє. Це закономірний наслідок браку сильної мовної політики, спрямованої на захист національних мов, закріплення їх у всіх функційних сферах сучасної держави.

Усталений термін, яким позначають процеси співіснування та взаємодії мов, — *мовні контакти*. Однак, якщо оцінити суть цих процесів з погляду соціолінгвістики, точнішим варто було б визнати термін *мовна (міжмовна) конкуренція*. Термін поки що маловживаний², а проте саме до конкуренції зводиться взаємодія мов з функційного погляду.

Доречно згадати, що віднедавна з подачі французького соціолога П. Бурдьє мови почали розглядатися в економічних категоріях — як предмет попиту та споживання, як товар, що має певну символічну вартість. Якщо мова сприяє успіху в житті (допомагає будувати кар'єру, приносить прибуток, забезпечує гідне місце в суспільстві), вона має більший попит, починає домінувати на «мовному ринку», виграє конкуренцію в інших мов, менш «успішних» [докладніше див.: Calvet]. Отже, побутування мов певною мірою залежить від законів ринкової економіки.

Ще раніше Л. А. Булаховський порівнював мову з валютою: кожна мова, як і грошова одиниця, не тільки має обіг у певних колах людей, а й оцінюється ними, має свій «курс», подібний до курсу валют на біржі [Ткаченко : 84]. З погляду своїх функційних можливостей мови, справді, не мають стабільної вартості: можуть зростати в ціні або, навпаки, знецінюватися. Одні мови схожі на вільно конвертовану валюту, бо поширені в різних куточках Землі. Інші — на неконвертовану валюту, адже прив'язані лише до однієї країни чи місцевості, мають обмежене використання. Саме цими критеріями-

² У літературі частіше йдеться про конкуренцію варіантних мовних одиниць.

ми керуються, коли обирають для вивчення іноземну мову з якнайбільшою економічною цінністю.

Нині на Землі — близько 7 тис. мов. Через об'єктивні причини (кількість носіїв, структурні можливості, комунікативна потужність, фінансовий ресурс) підтримувати їхній розвиток у всіх напрямках і на однаково високому рівні заледве можливо. Конкуренція між мовами виникає через те, що вони не розподілені раз і назавжди за певними сферами, не прив'язані на весь час до певного кола мовців. По суті, мови безперервно змагаються за місце під сонцем — за носіїв, території, сфери вжитку, комунікативні функції. Одні конкурують за поширеність на світовому рівні, другі — на міждержавному рівні, треті — на рівні окремої держави, четверті — на рівні окремих регіонів, районів, спільнот. Суворая правда життя полягає в тому, що піднесення одних мов завжди відбувається за рахунок занепаду інших. Якщо одна мова розширює зону свого вжитку, то це означає, що інша мова виходить із цієї зони, а отже, скорочує сферу свого застосування. «Конкуренція мов, — відзначає Н. Б. Мечковська, — неозбувна так само, як і людське суперництво, змагання, конкуренція, конфлікт» [Мечковская : 129]. Переможцями виходять ті мови, що здатні якнайкраще, якнайповніше вдовольнити комунікативні запити сучасників.

Візьмімо, наприклад, статус міжнародної (світової) мови. Чому за нього точиться така запекла боротьба? Бо носіям відповідної мови цей статус надає неабиякі вигоди, привілеї, переваги:

- доступ до сучасних науково-технічних знань, важливих інформаційних потоків;

- змогу розвивати ділові стосунки з носіями цієї мови по всьому світу;

- кращі можливості для працевлаштування;

- більші шанси на успіх у бізнесі, політиці, науці, мистецтві, спорті;

- можливість вести більш заможне й насичене життя.

Країна, мова якої набуває світового статусу, отримує:

- привабливу репутацію за кордоном як держава-лідер;

- просування разом з мовою власної культури, ідеології, системи цінностей;

- відчуття гордості в громадян за всесвітнє поширення своєї мови та культури;

- економічні переваги від експорту знань та інших культурних продуктів своєю мовою;

- прибутки від «мовної індустрії» (навчальні курси, прийняття іспитів, продаж підручників тощо).

Сьогочасне поширення англійської мови як єдиної світової, її запанування в найпрестижніших сферах комунікації (бізнес, торгівля, дипломатія, наука, техніка, вища освіта, спорт, маскульт) призводять до того, що інші мови витісняються з цих сфер, маргіналізуються й зрештою знецінюються. Конкуренцію програють мови не лише суто національні (українська, польська, литовська, грузинська), а й наднаціональні, що претендують на світовий (французька, іспанська) або мають міждержавний (арабська, португальська, німецька, російська) статус.

З двох конкуруючих мов перемогу здобуває та, що має більшу комунікативну потужність. Слабшу мову вона витісняє «прямо пропорційно до обсягу інформації, яка нею подається, і обернено пропорційно до структурної диференціації цих мов» [Масенко : 99]. Явище, за якого мова втрачає

сфери свого поширення, позначають терміном *утрата функційності*. Мову, що не виконує всіх тих функцій, які належить виконувати сучасній розвиненій літературній мові, варто визнати неповнофункційною. Саме такою була українська мова за час перебування України в Російській імперії. Її неповнофункційність полягала не лише в тому, що вона втрачала певні комунікативні сфери (початкова й середня освіта, культура, ЗМІ), а й у тому, що не могла поширитися у сферах, зайнятих російською (професійно-технічна та вища освіта, наука, діловодство, виробництво, міське усне мовлення тощо).

Сьогодні свою функційність швидко втрачають літературні мови Європи. Вище про це вже йшлося на матеріалі германських мов. Тепер розглянемо, як мови світу програють конкуренцію англійській у таких надважливих сферах, як виробництво, наука, вища освіта, інтернет.

Якщо внаслідок перерозподілу фінансових капіталів управління місцевим підприємством (фірмою) переходить до іноземних власників³, воно стає міжнародним. На різних його рівнях з'являються працівники, що спілкуються різними мовами. Якою мовою проводити наради, зустрічі, збори? Якою видавати накази, розпорядження, технічну документацію? Інколи в цій ролі використовують мову тієї країни, де містяться центральний офіс або основні виробничі потужності. Проте якщо підприємство велике, охоплює багато країн, застосовує передові технології, майже завжди мовою спілкування обирають англійську. Коли ж їй офіційно надають статус мови підприємства (*company language*), вона поширюється на всі різновиди комунікації (зовнішня та внутрішня, письмова й усна), на всіх рівнях (дирекція, виробництво, відділ збуту, відділ кадрів, фінансовий відділ, упровадження інновацій), стає обов'язковою для всіх працівників незалежно від їхньої рідної мови. У такий спосіб підприємства фактично запроваджують у себе мовний режим, відмінний від режиму тієї країни, де вони розташовані.

Через гегемонію США практично в усіх галузях науки й техніки англійська закріпилася як провідна мова науково-технічної інформації. Інші мови (французька, німецька, російська) відчутно здали свої позиції в цій сфері. Майже всі провідні наукові часописи та видавництва — англійськомовні. Статті й монографії національними мовами мало кого цікавлять, їх сприймають як анахронізм. Уряди різних країн, зокрема й України, заохочують учених друкуватися англійською мовою в іноземних виданнях. Такі публікації цитують незмірно частіше за публікації іншими мовами, навіть якщо ті вищої наукової якості. По-англійськи подають заявки на гранти, ведуть документацію міжнародних досліджень, виступають на наукових заходах. Повідомляють про трагікомічні випадки, коли організатори конференції «Майбуття німецької мови» відхиляють доповіді самою німецькою мовою [Tenpenbaum]. Або коли на норвезькій конференції, присвяченій творчості Г. Ібсена, дозволяють виступати лише англійською; цитують уславленого драматурга також переважно цією мовою [Greiner].

Дисципліни різняться ступенем проникнення англійської мови. Гранично «англізованими» є математика, природничі (фізика, хімія, біологія) та медичні науки. У деяких галузях суспільствознавства (філософія, соціологія, психологія, економіка) англійською виходить близько половини публікацій, решта — національними мовами. У гуманітарних (мовознавство, літературознавство, педагогіка), а також окремих суспільствознавчих (історія, архео-

³ Можливі також початок спільного виробництва з іноземними партнерами або угода про отримання технології.

логія, правознавство) науках поки що більшість праць традиційно друкують національними мовами, проте й тут намітилася тенденція до англізації. Загалом англійська поширена тим більшою мірою, чим більш вузькою є галузь знання або чим більш новим і перспективним є напрям досліджень.

Переваги оприлюднення наукових праць по-англійськи очевидні. Праці стають приступними в усьому світі. Зростає ймовірність, що колеги з інших країн прочитають їх, процитують, використають у своїх дослідженнях. Це не тільки пришвидшує обмін ідеями, а й збільшує шанси автора на міжнародне визнання, отримання грантів, премій чи якихось інших винагород.

Щоправда, утрати також очевидні. Кожній літературній мові, щоб бути здатною передавати сучасні знання, бути знаряддям культурно-інтелектуального обміну, потрібно розбудовувати відповідну термінологію, абстрактне словництво. Вітиснення мови з наукової сфери ускладнює або й зупиняє цей процес. Якщо в мові бракує термінів, нею неможливо обговорювати нові наукові ідеї та напрями — у цьому плані вона стає збідненою, функційно неповноцінною. З іншого боку, ученим, котрі звикли читати й писати зі свого фаху виключно англійською, важко формулювати й викладати думки рідною мовою. Це перешкоджає популяризації знань, вони не виходять за межі вузького кола фахівців. Суспільство, яке фінансує науку, не може ні контролювати хід досліджень, ні користатися їхніми результатами. Отже, мова наукових публікацій — це не тільки питання вигоди чи прагматизму. Це й питання національної безпеки, національної гордості, мовних прав і взагалі демократії.

Услід за наукою на англійську мову переходить і вища освіта. Наприклад, у більшості німецьких, шведських і нідерландських університетів викладачі спілкуються (усно й письмово) зі студентами виключно англійською. Підручників і посібників рідною мовою практично немає. Мовний бар'єр ускладнює процес навчання: студенти почуваються ніяково, на лекціях рідше ставлять запитання, на семінарах відповідають скуто, коротко, незв'язно. Раз у раз виникають незрозумілість і плутанина, адже чужою мовою важче дати визначення, обґрунтувати думку, уточнити нюанси. У результаті знижується науково-теоретичний рівень занять. Випускники університетів не мають навичок вести наукові дискусії рідною мовою, бо не володіють відповідною термінологією.

Мовна ситуація змінюється навіть у Франції. Як відомо, країна найпершою в Західній Європі повела боротьбу за збереження повнофункційного статусу своєї мови. Зокрема, 1994 р. прийнято закон Тубона, який серед іншого встановлював, що в університетах єдиною мовою викладання, іспитів і захисту дисертацій є французька. Проте за останнє десятиліття політика її захисту помітно ослабла. З метою принадити в університети найкращих зарубіжних студентів, 2013 р. прийнято закон Фйоразо⁴, який допускає викладання іноземними мовами, якщо це виправдано педагогічною необхідністю. По суті, закон розчинив двері студентських аудиторій для англійської мови. Заледве це зміцнить позиції французькомовної вищої освіти.

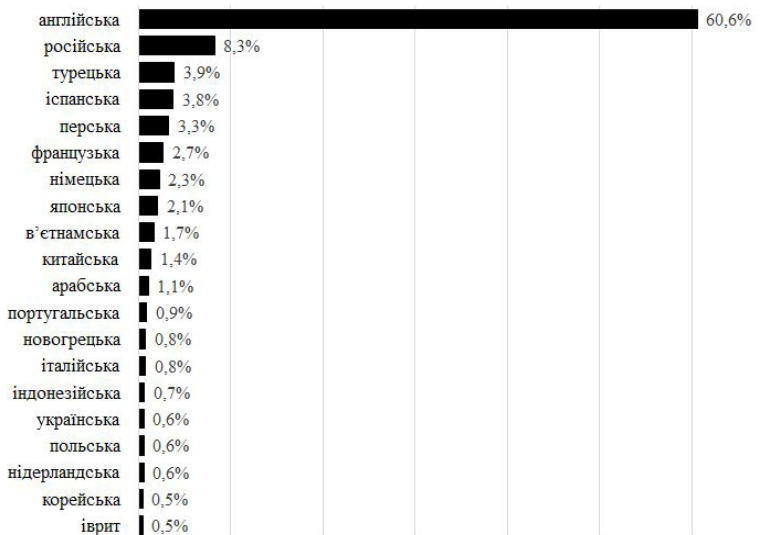
Загалом мовна політика в розвинених країнах Європи доволі парадоксальна. Наприклад, щоб повноцінно освоїтися в суспільстві, отримати громадянство, німецький уряд наполегливо заохочує іммігрантів опановувати німецьку мову. Тим часом самі німці, особливо з елітних прошарків, прагнуть дати своїм дітям освіту не німецькою, а англійською: це, мовляв,

⁴ Женев'єва Фйоразо — міністерка вищої освіти та науки Франції (2012–2014).

надасть їм конкурентні переваги, дозволить отримати більш оплачувану роботу, пришвидшить кар'єрне зростання, допоможе досягти успіху в житті. І чим більше у владних, ділових та науково-освітніх колах Німеччини лунатиме англійська мова, тим більше підстав матимуть батьки вчиняти саме так. Виникає питання: навіщо переселенцям вивчати німецьку, якщо самі німці віддають перевагу англійській?

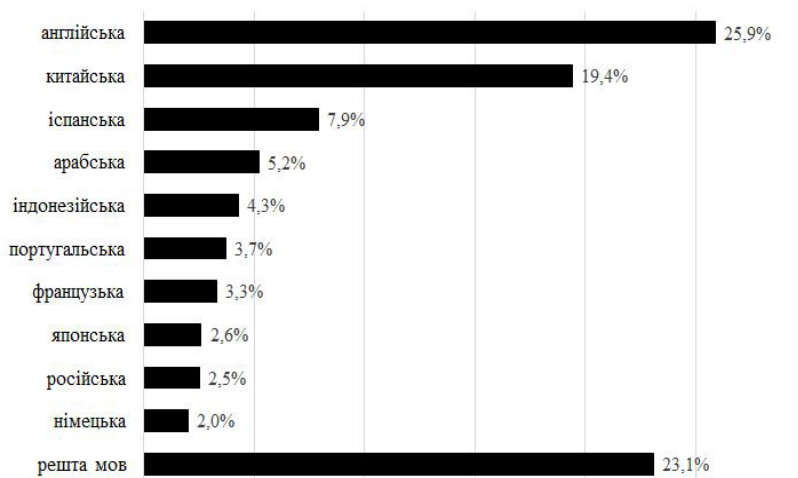
Дещо інакше складається конкуренція мов у комп'ютерній сфері. Як відомо, від самого початку інформаційні технології найактивніше розроблялися в США. Література, документація, програмне забезпечення з оновленнями, технічна підтримка — усе це було виключно англійською. Попервах складалося враження, що комп'ютери тільки цю мову й розуміють. Проте згодом операційні системи та інше програмне забезпечення були успішно пристосовані під усі більш-менш розвинені мови, у тому числі й ті, що використовують кирилицю, арабію, ієрогліфіку. Сучасні комп'ютерні продукти настільки просунуті, що користувач може сам налаштувати їх під свою рідну мову, навіть якщо вона невідома розробникам. У наші дні джерелами комп'ютерних новацій, крім США, дедалі частіше стають інші країни, зокрема азійські (Китай, Сінгапур, Таїланд, Південна Корея), а це зменшує примат англійської мови в цій сфері (хоч і не усуває його зовсім). Отже, сучасні інформаційні технології потенційно здатні підтримувати високу функційність практично кожної природної мови, що має писемність.

На перших етапах існування інтернету переважна більшість сайтів також була англомовною. За останні два десятиліття картина змінилася: кількість наявних у мережі матеріалів іншими мовами помітно зросла. Збільшилася присутність таких мов, як російська, турецька, іспанська, перська, німецька, японська, арабська. Сьогодні англійська — одна з багатьох мов інтернету, хоч і далі лишається безперечним його лідером (див. діаграми 1, 2⁵).

Діаграма 1. Найуживаніші мови за часткою веб-сайтів (2021)

⁵ Джерело даних діаграми 1: [Usage statistics...], діаграми 2: [Most common languages...].

Діаграма 2. Найуживаніші мови за часткою користувачів інтернету (2020)

Узагальнену картину не лише поширеності мов у мережі, а й їхнього культурного потенціалу дає також статистика мовних розділів Вікіпедії — найбільшої інтернет-енциклопедії (див. табл. 6).

Таблиця

Кількісні показники мовних розділів Вікіпедії (2021)

Мова розділу	Кількість статей (млн)	Кількість користувачів (млн)	Кількість щоденних відвідувань (млн)
англійська	6,2	41,0	257,4
німецька	2,5	3,6	31,1
іспанська	1,6	6,1	37,1
французька	2,3	4,0	24,5
японська	1,2	1,7	37,5
російська	1,7	2,9	26,3
італійська	1,6	2,0	19,0
китайська	1,2	3,0	13,6
португальська	1,0	2,5	11,4
арабська	1,1	2,0	7,4
польська	1,4	1,1	8,9
нідерландська	2,0	1,1	4,9
шведська	3,4	0,7	3,1

⁶ Джерело даних: [Meta-Wiki...].

перська	0,7	1,0	5,9
індонезійська	0,5	1,2	5,2
в'єтнамська	1,2	0,8	2,3
українська	1,1	0,5	2,4
турецька	0,4	1,3	3,7
корейська	0,5	0,7	2,5
чеська	0,5	0,5	2,6

Унаслідок міжмовної конкуренції мови починають різнитися багатством словника, розпрацьованістю синтаксису, розвиненістю системи стилів, поширеністю, суспільним статусом. Однак головний результат — це функційна нерівність мов. Та мова, що має більше комунікативне навантаження, уживається в більшій кількості сфер (або в найпрестижніших сферах), виявляється функційно домінантною. Та, що побутує в меншій кількості сфер або використовується з меншою інтенсивністю, виявляється функційно неповною. Точніше навіть — неповноцінною, бо стає нездатною задовольнити всі інформаційні запити своїх носіїв, вони змушені вдаватися до мов з більшою комунікативною потужністю⁷.

Зрозуміло, що функційна нерівність мов тягне за собою нерівність країн, де ці мови поширені. Домінування будь-якої мови ще більше закріплює політичні, економічні, науково-технічні та культурні переваги її носіїв, а отже, загострює суспільно-етнічну напругу, ба навіть спричиняє сегрегацію за мовною ознакою. Людство мовби розколюється на еліту, яка має доступ до знань, інформації, багатства, та всіх інших, хто через незнання домінантної мови позбавлений такого доступу. Щоб опанувати її, останнім доводиться витратити час і кошти. Успіх гарантовано далеко не завжди: по-перше, не всі здатні однаково добре засвоїти чужу мову, особливо не в дитячому віці; по-друге, чим більше віддалена (генетично або типологічно) домінантна мова від рідної, тим складніше її вивчати. Скажімо, англійська мова українцям дається важче, ніж данцям чи шведам, ще важче — китайцям, корейцям, японцям.

Носії домінантної мови та країни, де вона поширена, опиняються в більш сприятливому становищі, причому не лише культурно-інформаційному, а й фінансовому. У той час як неанглійськомовні країни змушені вкладати чималі фінансові ресурси в навчання англійської мови, Велика Британія та США отримують колосальні прибутки від використання її як світової. Перед англійськомовними практично не стоїть потреба додатково вивчати ще якусь мову. Не випадково з усіх розвинених країн найменше цікавляться іноземними мовами саме в США. Як відзначають американські соціолінгвісти, у країні побутує уявлення, що англійська одномовність властива заможним і культурним людям, тоді як двомовність — людям бідним і відсталим. Хоч у США й існує політика захисту меншин, такій меншині, як неанглійськомовні, розраховувати на захист не доводиться [Алпатов 2017 : 315].

⁷ Звичайно, функційна неповнота мов — явище аж ніяк не нове, воно супроводжує практично всю мовну історію людства [історичні приклади див.: Ткаченко : 407–412].

Те, що міжмовна конкуренція спричиняє або консервує функційну неповноту «слабших» мов, у кінцевому підсумку призводить до збіднення мовно-культурного розмаїття. Домінантна мова не тільки знижує суспільну вагу національних мов на їхній власній території, а й відбиває бажання опанувати інші іноземні мови. Так, за останні десятиліття значно поменшало охочих вивчати французьку, іспанську, німецьку та російську⁸ як мови міжнародного спілкування. У різних куточках світу їх замінює англійська⁹.

Прогнози щодо майбуття національних мов загалом невтішні. Якщо нинішні глобалізаційні тенденції не зміняться, близько 90 % з них приречені на вимирання вже до кінця ХХІ ст. Вживуть ті, які пройдуть природний відбір, витримають жорстку конкуренцію за присутність у суспільно важливих комунікативних сферах. На цьому міжмовна конкуренція не закінчиться — схоже, вона триватиме ще не одне століття. У цю боротьбу буде втягнута й українська мова. Оскільки ритми історії постійно прискорюються, доленосні для неї події можуть настати навіть раніше, ніж ми очікуємо.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнок Б. М. Уроки двомовності: Ірландія. *Державність української мови і мовний досвід світу : Матеріали міжнар. конф.* Київ, 2000. С. 13–20.
- Алпатов В. М. Глобализация и развитие языков. *Труды Отделения историко-филологических наук РАН.* Москва, 2005. Вып. 2. С. 330–337.
- Алпатов В. М. Японистика. Теория языка. Социолингвистика. История языкознания. Москва : Издат. дом ЯСК, 2017. 520 с.
- Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев : Вища шк., 1974. 176 с.
- Мартине А. Основы общей лингвистики. *Новое в лингвистике.* Москва : Изд-во иностр. лит., 1963. Вып. 3. С. 366–566.
- Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики. Київ : Видавн. дім «КМ Академія», 2010. 243 с.
- Медведев Р. А. Непрерывное развитие языков: их влияние друг на друга и конкуренция. *Наука и жизнь.* 2006. № 5. С. 43–47.
- Межъязыковые отношения и языковая политика. Киев : Наук. думка, 1988. 215 с.
- Мечковская Н. Исторические типы двуязычия и типология языковых конфликтов. *Языковой контакт : сб. науч. ст.* Минск : РИВШ, 2015. С. 125–137.
- Міграція в Україні : Факти і цифри. Київ : Міжнар.одна організація з міграції, 2019. 20 с.
- Мова і мовознавство в духовному житті суспільства. Київ : Видавн. дім Д. Бурого, 2007. 352 с.
- Национальная книжная палата Беларуси. Книгоиздание Беларуси в 2020 году : аналит. обзор. URL: <https://bit.ly/2OYkwUS> (дата звернення: 16.02.2021).
- Образование в Республике Беларусь : статист. сб. Минск, 2019. 186 с.

⁸ Інтерес до російської мови як іноземної зменшився також через розпад соцтабору, ліквідацію СРСР і наступний економічний занепад Російської Федерації.

⁹ Варто, однак, мати на увазі, що доміантний статус певної мови аж ніяк не вічний. Як показує історія, роль засобу міжнаціонального спілкування з плином часу переходила від однієї мови до іншої. Немає підстав уважати, що цей процес завершився. Не виключено, що до кінця ХХІ ст. англійську мову в ролі світової замінить китайська. З 2014 р. Китай випереджає США за величиною ВВП, розрахованого за паритетом купівельної спроможності, й, за прогнозами, до 2030 р. обжене США за номінальним обсягом ВВП. Це означатиме, що Піднебесна стане провідною економікою світу, отже, здобуде військово-технологічну, а згодом і мовно-культурну перевагу.

- Республика Беларусь в зеркале социологии : сб. материалов социол. исслед. Минск, 2018. 180 с.
- Ткаченко О. Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ : Наук. думка, 2014. 511 с.
- Calvet L.-J. Le marché aux langues. Les effets linguistiques de la mondialisation. Paris : Plon, 2002. 220 p.
- Census 2016. Summary Results. Ireland : Central Statistics Office, 2017. Part 1. 107 p.
- Greiner U. Ist Deutsch noch zu retten? Englisch ist die Weltsprache. Aber wir können verhindern, dass unsere Muttersprache weiter erodiert. URL: <https://bit.ly/3cGM7IA> (дата звернення: 23.01.2021).
- Meta-Wiki. List of Wikipedias / Table 2. URL: <https://bit.ly/3tDGWKn> (дата звернення: 09.03.2021).
- Most common languages used on the internet as of January 2020, by share of internet users. URL: <https://bit.ly/3vvY46w> (дата звернення: 18.01.2021).
- Tennenbaum R. «After» Deutsch: Sprachenvielfalt oder amerikanisierte Einfaltssprache? URL: <https://bit.ly/3cCTY3R> (дата звернення: 21.02.2021).
- Usage statistics of content languages for websites. URL: <https://bit.ly/2NnMDML> (дата звернення: 10.02.2021).
- Words and Worlds : World Languages Review. Clevedon; Buffalo; Toronto : UNESCO Etxea and Multilingual Matters, 2005. 328 p.

REFERENCES

- Alpatov V. M. (2005). Globalizaciya i razvitie yazykov. *Trudy Otdeleniya istoriko-filologicheskikh nauk RAN*. Iss. 2. Moscow, 330–337. [In Russian].
- Alpatov V. M. (2017). Yaponistika. Teoriya yazyka. Sociolingvistika. Istoriya yazykoznaniya. Moscow: Izdatel'skij dom YaSK. [In Russian].
- Azhniuk B. M. (2000). Uroky dvomovnosti: Irlandiia. *Derzhavnist ukraïnskoi movy i movnyi dosvid svitu: Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv, 13–20. [In Ukrainian].
- Calvet L.-J. (2002). Le marché aux langues. Les effets linguistiques de la mondialisation. Paris: Plon.
- Census 2016. Summary Results. (2017). Ireland: Central Statistics Office. Part 1.
- Greiner U. (2010). Ist Deutsch noch zu retten? Englisch ist die Weltsprache. Aber wir können verhindern, dass unsere Muttersprache weiter erodiert. URL: <https://bit.ly/3cGM7IA> (last accessed: 23.01.2021).
- Martine A. (1963). Osnovy obshchej lingvistiki. *Novoe v lingvistike*. Moscow: Izdatel'stvo inostrannoï literatury. Iss. 3, 366–566. [In Russian].
- Masenko L. T. (2010). Narysy z sotsiolingvistyky. Kyiv: Vydavnychi dim «KM Akademiia». [In Ukrainian].
- Mechkovskaya N. (2015). Istoricheskie tipy dvuyazychiya i tipologiya yazykovykh konfliktov. *Yazykovoï kontakt: Sbornik nauchnykh statej*. Minsk: RIVSh, 125–137. [In Russian].
- Medvedev R. A. (2006). Nepreryvnoe razvitie yazykov: ih vliyanie drug na druga i konkurenciya. *Nauka i zhizn'*, (5), 43–47. [In Russian].
- Meta-Wiki. List of Wikipedias / Table 2. URL: <https://bit.ly/3tDGWKn> (last accessed: 09.03.2021).
- Mezh'yazykovye otnosheniya i jazykovaya politika. (1988). Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
- Mihratsiia v Ukraini: Fakty i tsyfry. (2019). Kyiv: Mizhnarodna orhanizatsiia z mihratsiï. [In Ukrainian].
- Most common languages used on the internet as of January 2020, by share of internet users. URL: <https://bit.ly/3vvY46w> (last accessed: 18.01.2021).

- Mova i movoznavstvo v dukhovnomu zhytti suspilstva (2007). Kyiv: Vydavnychi dim D. Buraho. [In Ukrainian].
- Nacional'naya knizhnaya palata Belarusi. Knigoizdanie Belarusi v 2020 godu: Analiticheskij obzor. URL: <https://bit.ly/2OYkwUS> (last accessed: 16.02.2021). [In Russian].
- Obrazovanie v Respublike Belarus': Statisticheskij sbornik. (2019). Minsk. [In Russian].
- Respublika Belarus' v zerkale sociologii: Sbornik materialov sociologicheskikh issledovanij. (2018). Minsk. [In Russian].
- Tennenbaum R. (2007). «After» Deutsch: Sprachenvielfalt oder amerikanisierte Einfaltssprache? URL: <https://bit.ly/3cCTY3R> (last accessed: 21.02.2021).
- Tkachenko O. B. (2014). Ukrainska mova: Siohodennia y istorychna perspektyva. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Usage statistics of content languages for websites. URL: <https://bit.ly/2NnMDML> (last accessed : 10.02.2021).
- Words and Worlds: World Languages Review. (2005). Clevedon, Buffalo, & Toronto: UNESCO Etxea and Multilingual Matters.
- Zhluktenko Yu. A. (1974). Lingvisticheskie aspekty dvuyazychiya. Kyiv: Vyscha shkola. [In Russian].

P. O. SELIHEY

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy
of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
E-mail: Selihey@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9433-0972>

INTERLINGUAL COMPETITION AND FUNCTIONAL NCOMPLETENESS OF LANGUAGES

The state of mass multilingualism has been developed now in many countries of the world, and not only in post-colonial ones. Depending on the situation, most contemporaries use (actively or passively) two or three languages. The norm today is not monolingualism, but multilingualism. At the same time many societies are characterized by bilingualism not balanced, but vertical — diglossia.

Since few people speak several languages equally well, the need to use them interchangeably requires additional effort and causes mental fatigue. The state of monolingualism is more usual and comfortable for a person. Language situations in society also favor the use of predominantly one language at the expense of others. Therefore, diglossia cannot last forever. Those sociolinguists are right who regard it as a temporary condition, an intermediate stage in the transition «primary monolingualism → bilingualism → secondary monolingualism». Such a transition is an inevitable consequence of the victory of a communicatively strong language over a communicatively weak one.

If we evaluate the interaction of languages from a functional point of view, it should be recognized that their essence boils down to competition. It arises due to the fact that languages are not distributed once and for all in certain areas, are not ultimately tied to a certain circle of speakers. Languages always rise at the expense of the decline of other ones. If a language expands its area of use, it means that another language leaves this area, and therefore reduces the scope of its use. Of the two competing languages, the winner is the one with the greatest communicative power. The phenomenon when a language ceases to be used in a certain communicative sphere, it is appropriate to denote by the term *loss of functionality*. A language that does not fulfill all the functions that should be performed by a developed literary language should be recognized as *incompletely functional*.

The current spread of English as a single world language, its dominance in the most prestigious spheres of communication (politics, economics, trade, science, education, culture, the Internet) leads to the fact that national languages are gradually displaced from these spheres, marginalized and eventually devalued. The process can become irreversible and lead to their complete decline as functionally weak. Even those languages that also claim to be global (French, Spanish) or interstate (German, Portuguese, Russian) are

losing the competition.

As a result of competition, languages begin to differ in the richness of their vocabulary, the elaboration of their syntactic structure, the development of the style system, their prevalence, and their social status. But the main result is functional inequality. A language that has a large communicative load is used in a larger number of areas (or in prestigious areas) and turns out to be functionally dominant. The one that exists in fewer spheres or is used with less intensity turns out to be functionally incomplete. As a result, it turns out to be unable to satisfy all the information needs of its speakers — they are forced to resort to languages with greater communicative power.

Keywords: sociolinguistics, bilingualism, diglossia, interlingual competition, loss of functionality, functional incompleteness of languages.

Дата надходження до редакції — 17.03.2021

Дата затвердження редакцією — 23.03.2021